

«River Cossacks» and the Forming of a Settled Cluster at the Mouth of the Samara River in the 16th Century

UDC 94(477)“15/16”:355.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172686>**Chyruk Sviatoslav****Ph.D., Assoc. Prof., Deputy Director for Research at the Communal Enterprise "Museum of Dnipro City History" of the Dnipro City Council, <https://orcid.org/0000-0002-7008-4110>, sczyruk@gmail.com*****Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)***

Abstract.

Relevance. The date of a city's formation or "founding" carries important symbolic significance. This issue becomes especially relevant in 2026, when the question of replacing this date arises. One hypothesis links the city's origins to the banks of the Samara River, suggesting the existence of a primary "settled cluster" in this area.

The aim of the article is to prove the existence of a populated cluster at the mouth of the Samara River by identifying evidence in historical sources. The study employs the method of structural analysis of historical texts.

The results of the heuristic research reveal a significant number of testimonies confirming the presence of population at the mouth of the Samara River from the early 16th to the late 17th century. Some sources suggest that the tract Monasteryshche, Monastyrsky Island, and Kinsky Island can be correlated with Starukha Island. Structural analysis of certain sources allows the identification of the so-called "river Cossacks" with the group of horsemen mentioned by Ostafiy Dashkovych at the Sejm in 1533, and the Niz River in Bielski's chronicle with the Samara River.

The author concludes that a primary settled cluster existed at the mouth of the Samara River. It likely formed on the basis of Ostafiy Dashkovych's outpost and was probably centered on Starukha Island. This cluster was not a regular settlement, but a fortified Cossack garrison whose personnel permanently lived on the territory "at the root." Its main functions included control over river crossings and, later, supplying food to the Nyzovyyk Cossack infantry stationed on the islands downstream of the Dnieper. The cluster continued to exist in the 17th century. It is likely connected with the mentions of the so-called "Stara Samar" (Old Samar), which explains the relatively small number of 16th-century finds on the territory of the Novobohorodyska fortress – as the future fortress was located not in the center of the cluster, but on its periphery.

Keywords: Stara Samar, Monastyrskyi Island, Igren, Cossacks, ukhid, Ostafi Dashkovych, Dmytro Vyshnevetskyi

«Річкові козаки» та формування осілого кластеру в гирлі ріки Самара у XVI ст.

Святослав Чирук***Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)***

Анотація.

Актуальність. Дата утворення або «заснування» міста має важливе символічне навантаження. Особливо гостро це питання постає у 2026 р., коли актуалізується питання її заміни. Одна з гіпотез утворення міста полягає у пошуку коріння міста на берегах річки Самари, що може проявлятися у фіксуванні в даному районі первинного «осілого кластеру».

Мета статті полягає у доведенні існування населеного кластеру в гирлі ріки Самара шляхом пошуку джерельних свідчень. При цьому використовується метод структурного аналізу текстів історичних джерел.

Результати проведеної евристичної роботи полягають у знайденні значної кількості свідчень, які вказують на перебування населення в гирлі ріки Самара з початку XVI по кінець XVII ст. Окремі з них вказують на можливість співвіднесення урочища Монастирище, Монастирського острова та Кінського острова з островом Старуха. Структурний аналіз змісту окремих джерел (кількості, функціонального призначення) демонструє можливість ототожнення так званих «річкових козаків» із групою вершників, згаданих Остафієм Дашковичем під час сейму в 1533 р., а річки Низ у хроніці Бельського – з річкою Самарою.

Автор дійшов висновків, що в гирлі ріки Самара існував первинний осілий кластер, який міг сформуватися на базі уходу Остафія Дашковича, а його центр, ймовірно, розташовувався на острові Старуха. Цей кластер був не поселенням, а укріпленою козацькою залогою, гарнізон якої постійно проживав на цій території «на корені». До основних функцій залоги належали: контроль над переправами, а згодом – харчове забезпечення піхоти низовиків, які розміщувались на островах нижче за течією Дніпра. Кластер продовжував існувати і в XVII ст. Існує ймовірність, що саме із ним пов'язані згадки про так звану Стару Самарь, що й пояснює незначну кількість матеріалів XVI ст. на території Новобогородицької фортеці, оскільки територія майбутньої фортеці знаходилась не в центрі заселеного кластеру, а на його периферії.

Ключові слова: Стара Самарь, Монастирський острів, Ігрень, козаки, ухід, Остафій Дашкович, Дмитро Вишневецький

Вступ.

Наявність постійного населення у гирлі ріки Самара до кінця XVII ст. є дискусійним питанням, яке безпосередньо пов'язано із витоками міста Дніпра. Тривалий час вважалося, що мова мала йти про поселення, а то навіть містечко, яке розташовувалося на місці збудованої у 1688 р. Новобогородицької фортеці, а доказова база спиралася, переважно, на археологічний матеріал та фальшиву грамоту польського короля Стефана Баторія. Утім, підробний характер письмового джерела та різні інтерпретації археологічних знахідок провокували сумніви в самому факті існування поселення. Тим не менше, аргументи, які використовувались критиками існування так званої «козацької Самарі», були недостатніми для того, щоби однозначно заперечити цей факт. Це усвідомлювали і самі автори, тому насправді не спростовували існування поселення, а лише стверджували, що «докази існування козацької Самарі дуже умовні» (Векленко & Філімонов, 2018, с. 132).

Останнє пов'язано із тим, що основне вістря критики було націлене на прийняту в археології практику датування знахідок за нумізматичним матеріалом. Дійсно, змішана система обігу грошей характерна для Гетьманщини і, ймовірно – Запоріжжя, допускала використання монет більш ранніх періодів у пізніший час, але це не обов'язково означає, що нумізматичний матеріал свідчить саме про це, а не про використання монет протягом саме тих періодів, коли їх і було випущено. Водночас, твердження про «повну відсутність у писемних та картографічних джерелах XVI–XVII ст. навіть натяків на існування у цей період будь-якого поселення на місці пізнішої Новобогородицької фортеці» (Векленко & Філімонов, 2018, с. 127), а особливо про абсолютну відсутність будь-яких відомостей «щодо існування поселення у пригирловій частині течії р. Самара до моменту заснування там Новобогородицької фортеці» (Векленко та Філімонов, 2018, с. 126) є дещо передчасними. На наш погляд, проблема полягає в тому, що саме і де саме шукали дослідники. Якщо ми говоримо про поселення, а то навіть містечко, локалізація якого мала абсолютно збігатися з пізнішим місцем розташування фортеці, то з цим і справді наявні проблеми. Але якщо подивитися на питання ширше, як географічно (гирло ріки Самара), так і з точки зору предмету пошуку (не поселення, а залюднена в той або інший спосіб територія), тоді деякі письмові джерела все ж таки можна виявити.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В історіографії вже давно побутує припущення про існування так званих «прото січей» протягом часу, який передував, а частково й співпадав із періодом існування Томаківської Січі. За термінологією Михайла Слабченка, вони називалися «фобургами», і останніх, на його думку, не могло існувати багато.

В якості одного із таких «фобургів» він (посилаючись на Мар'яна Дубецького) називав і «містечко Самар», про яке казав, що це «дужий січовий фобург» та «старожитнє місто», де стояла кам'яна фортеця, прихована під тихими мурами козацького монастиря» (Слабченко, 1929, с. 161). На думку Мар'яна Дубецького, на якого посилався Михайло Слабченко, старовинне містечко Самар мало розташовуватись на місці сучасного міста Самар (Дніпропетровська область). Основою для таких висновків була віра автора в аутентичність грамоти короля Стефана Баторія Війську Запорозькому від 1576 року (Дубецький, 1905/2015, с. 377-378), яка сьогодні визнається підробкою (Жарких, 2013).

Володимир Голобуцький вважав, що «питання про те, який острів може вважатися колискою Січі досить спірне», а отже, припускав, що таких осередків було кілька (Голобуцький, 1994). Схожої точки зору дотримувалась і Олена Апанович, на думку якої на етапі становлення Запорозької Січі також існувало кілька таких центрів (Гурбик, 2011). Виходячи із цієї ж логіки, пошуки так званої «Щурівської Січі» здійснював, зокрема, Олександр Харлан (Харлан, 2018). Спираючись на повідомлення Бартоша Папроцького стосовно зустрічі Самуеля Зборовського з річковими козаками на Самарі Андрій Гурбик висунув припущення про існування в гирлі ріки Самари так званої «Надпорозької Січі» (Історія державної служби в Україні, 2009, с. 183). Проте найбільш повно у зв'язку із гирлом Самари тема первинного козацького осередку була розкрита Валентином Старостіним, який вперше ототожнив Монастирський острів часів Дмитра Вишневецького з Кінським островом Левасера де Боплана і їх обидва – з Усть-Самарським, який також називали островом Старуха. Це дало змогу простежити в гирлі Самари тяглість від існування укріплень часів Дмитра Вишневецького (з 1557-1562 років) до річкових козаків, згадки про яких пов'язані з 1581 р. та початком XVII ст., а також вперше висловити припущення про те, що саме пам'ять про ці укріплення згодом могла лягти в основу фальшивої грамоти Стефана Баторія в якості згадки про «старовинне козацьке містечко Самар з перевозом» (Старостін, 2010, с. 10). Згодом цю гіпотезу було детально розкрито Святославом Чирюком (2026).

Тим не менш, не всі дослідники схильні ототожнювати Монастирський острів з урочищем Монастирище (Мороз, 2009; Векленко & Філімонов, 2024, с. 117), та воліють вважати, на підставі опису Боплана, датованого початком XVII ст., що й у XVI ст., під назвою «Монастирський острів» ховався той самий острів, що й сьогодні. Певну плутанину із локалізацією первісного козацького осередку в гирлі Самари внесло і його ототожнення в книзі Феодосія Макаревського (Макаревський, 2000, с. 408-414), а також археологічних працях початку 2000-х рр.

з посадом Новобогородицької фортеці (Векленко, Ковальова & Шалобудов, 2008), що спричинило низку критичних зауважень, в яких спірні моменти трактувалися на користь заперечення існування козацького поселення в гирлі Самари до появи Новобогородицької фортеці (Векленко & Філімонов, 2018).

Певну плутанину внесли і хронологічні розбіжності в часі існування первісного козацького осередку в цій місцевості, пов'язані з помилковим припущення Дмитра Яворницького про заснування «містечка Стара Самарь» за часів гетьмана Богдана Хмельницького (Яворницький, 1990, с. 46). Викликане недовірою до тексту грамоти короля Стефана Баторія під впливом критичної розвідки Герхарда Міллера (Міллер, 1846), воно було спробою дотримання історичної об'єктивності шляхом відмежування від Стефана Баторія завдяки часовому проміжку та припущенням Міллера про можливе створення фальшивки за часів Хмельницького (Міллер, 1846).

Разом із тим, слід зауважити, що наявність різночитань у локалізації та часі появи козацького осередку в гирлі Самари лише актуалізує потребу детального розкриття проблеми і не може вважатися її «вирішенням».

Результати дослідження.

Перш за все слід звернути увагу на згадку у творі Бартоша Папроцького «Герби лицарства польського» про так званих «річкових козаків», які мешкали на річці Самара. Останніх під час своєї подорожі до низових козаків у 1581 р. зустрів відомий польський діяч – Самуель Зборовський. Попри те, що опис подорожі у творі Папроцького є переказом чужих слів, зважаючи на те, що автор був особисто знайомим як з Самуелем Зборовським, так і з Яном Оришовським, опис даної подорожі можна вважати доволі достовірним.

Так, у ньому йдеться про те, що «<...> він [Самуель Зборовський – С. Чирук] звернув з річки Пскли на іншу річку, Самару. Там він знайшов 200 річкових козаків, які ловили лише дичину та рибу для їжі, і в них там вже був старійшина, який ними командував. Там багато річок, багатих на рибу та різноманітну дичину, яка пасеться на їхніх пасовищах. Про це ви дізнаєтесь більше з історії. І ці річки можуть досягати Орди та Москви, і вони [річкові козаки – С. Чирук] подорожують заради прибутку.

І ось, коли Зборовський прибув до місця, де ховаються козаки, всі вони вклонилися йому та пообіцяли повну слухняність; бо вони постійно живуть там між річками, здобуваючи собі прожиток дичиною, як-от рисі та інші, і посилають свою їжу іншим [низовикам – С. Чирук]. З тих водних шляхів він пішов прямо до порогів, де живуть лицарі» (Paprocki, 1858, с. 157).

Із даної цитати видно, що «річкові козаки» постійно проживали на берегах річки Самара, тобто це був не ухід, де населення перебувало лише

протягом літнього сезону, а як мінімум залога, де військовий контингент утримувався протягом усього року (можливо – позмінно). Окрім того чітко вимальовується функціональна специфіка даної групи населення (здобування дичини та їжі для себе та для інших козаків). Тим не менше, локалізація (річка Самара) є достатньо широкою. Більш конкретно на неї вказує Гійом Левасер де Боплан в «Описі України». У 1620-1630-х рр. він зустрічав чимало козаків-рибалок (що відповідало функціональній приналежності «річкових козаків») на річці Самара та на Кінському острові, біля верхів'я якого розташовувалося гирло Самари. Дослівно цитата звучить наступним чином: «Далі бачимо Кінський острів [Konesky Ostro], що у верхній частині має майже три чверті льє в довжину і чверть – у ширину; він вкритий лісами й болотами, а навесні затоплюється водою. На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її. Вони рибалють у річці Самарі [Samar], яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде. Саме звідси було взяте все дерево, яке використовувалося при спорудженні Кодака [Kudac], про який ще буде мова. Течія цієї річки дуже повільна через численні звивини. Козаки називають її святою річкою, можливо із-за її нечуваного багатства; я бачив, як навесні тут ловили оселедців і осетрів, яких у інші пори року немає» (Боплан, 1660/1990, с. 40).

Інтерпретації того, що саме слід вважати Кінським островом дещо відрізняються. Частина дослідників пов'язує його зі Становим островом (Кавун, 2016), тоді як Дмитро Яворницький (1989, с. 8) та Валентин Старостін (2010, с. 9-10) – з островом Старуха (раніше острів називався Самарським або Усть-Самарським), який нині є частиною Старої Ігрени.

На таке ототожнення Кінського острова і Старухи вказує і назва «Ігрень» (не дарма саме ця частина Ігреньського півострову носить назву «Стара Ігрень»). Попри широко розтиражовану версію про переклад назви острова як «проклятого» (начебто від «огрен» – «прокляте місце»), можливе і інше пояснення, наприклад, від огірської породи коней, які здавна зустрічалися на території України, і рештки яких знаходили, зокрема, на Ігрени (старим варіантом назви острова Ігрень була «Огринь»). Огіром також називають жеребця, який досяг статевої зрілості. Дане слово вважається запозиченням із тюркських мов, наприклад, тур. *aygır*, [ajkır, öjgür] «жеребець», чи тур. *öğür* «табун; невчений кінь» (Мельничук, 2003, с. 162). Врешті-решт, існує «ігренева масть» коней, яка позначає рудого коня з білою гривовою та хвостом. Таким чином, ототожнення Кінського острова з Ігреньським має під собою підстави. У свою чергу, це вказує на те, що річкові козаки мали розмішуватись в

гирлі ріки Самара, але, переважно, на лівому березі ріки, у верхній частині Ігреньського острова, а саме – на острові Старуха.

Зважаючи на перелічені вище обставини (проживання козаків у гирлі Самари, їхня орієнтація на риболовлю та мисливство), це дає змогу

припустити, що згадана польським хроністом Бельським річка «Низ», яка, за його словами, впадала у Дніпро – це річка Самара, за якою починався «Низ». Можна порівняти слова Папроцького щодо Самари зі словами Бельського щодо «річки Низ» та Боплана щодо козаків-рибалок на Самарі (див. Табл. 1).

Табл. 1

Порівняння джерельних згадок про козаків, яких можна вважати «річковими»

Папроцький	Боплан	Бельський
«<...> він [Самуель Зборовський – С. Чирук] звернув з річки Пскли на іншу річку, Самару. Там він знайшов 200 річкових козаків, які ловили лише дичину та рибу для їжі, і в них там вже був старійшина, який ними командував. Там багато річок, багатих на рибу та різноманітну дичину, яка пасеться на їхніх пасовищах. <...> І ось, коли Зборовський прибув до місця, де ховаються козаки, всі вони вклонилися йому та пообіцяли повну слухняність; бо вони постійно живуть там між річками , здобуваючи собі прожиток дичиною, як-от рисі та інші, і посилають свою їжу іншим [низовикам – С. Чирук].	На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її . Вони рибалють у річці Самарі [Samar], яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде.	«Ці люди [запорозькі козаки – С. Чирук] на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу, (ріка ця впадає до Дніпра) там же її, на сонці, без солі, сушать і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількості чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі» (Автор схильний погодитись із Андрієм Гурбиком, що прочитання вислову як «на курені», як це зроблено у деяких перекладах, є невірним (Гурбик, 1999, с. 5). Слід також зазначити, що річку «Низ», згадану у Хроніці Бельського ототожнював саме з річкою Самарою і Мар'ян Дубецький (Дубецький, 1905/2015, с. 381, див. примітки до його праці).

Тобто у Бельського ми зустрічаємо інформацію про кілька сотень козаків, які постійно (на корені) живуть на річці, займаючись, переважно, рибальством (Bielski, 1597/2005, с. 44). Теж саме, що і у Папроцького у випадку річки Самари. В Боплана відсутня інформація про постійне проживання, але спосіб заготівлі риби майже один в один відповідає описові Бельського.

Наявність постійної козацької залоги у гирлі річки Самара, яка розташовувалась перед початком Дніпрових порогів натякає також і на те, де саме тримав свою залогу Ян Оришовський. В листі до польського короля Стефана Баторія від 3 липня 1581 р. цей порутчик низових козаків писав, що «<...> маючи на це надійну звістку від деяких в'язнів, які постійно виходять з Орди, ретельно старався з тими людьми, яких мав біля себе, щоби не могли [татари з турками] мати переходу на звичних перевозах і там, де б щось подібне було до переправи рікою, скрізь поставив добру сторожу, з одними людьми залишився вище порогів, а інших послав нижче порогів». (Оришовський, 1581, як опубл. у Брехуненко та ін., 2025, Т. 1, с. 55). Із цієї фрази видно, що з одного боку, Оришовський мав табір вище порогів, який цілком міг бути табором на Самарі, адже саме в цьому році

Самуель Зборовський зустрівся там із річковими козаками. Цілком логічно, що він мав розташовуватись неподалік від гирла, оскільки відходити далеко від Дніпра не було сенсу, так як контроль, перш за все, слід було здійснювати за цією рікою. З іншого боку, це також вказує на те, що він залишився в цьому місці з метою утримання переправи, оскільки поставив у таких місцях «добру сторожу», з частиною якої і залишився.

Існування важливої переправи через річку Самара біля її гирла підтверджується письмовими свідченнями кінця XVII ст. та картографічними матеріалами XVIII ст. Так, про неї у 1671 р. писав у листі до московського царя білгородський намісник Григорій Ромодановський: «грудня у 13 день [1671 року], до нас, великого государя <...> писали <...> боярин і воеводи і намісник білгородський, князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, що нашої царської величності білгородського полку ніяких міст і слобід ніякі люди з хлібними запасами на Запоріжжя і в Січ вгору ріки Самари та Орлі не їздять, та й проїхати деякими місцями з кримської сторони неможливо; а з цієї сторони Дніпра козаки в полтавський полк виходять, і вони поруч Дніпра ходять і перевозяться через Самару та Оріль біля

гирла. <...>» (Царський указ гетману Многогрешному, 1670/1872, с. 614). Дві карти із чітким зображенням переправи у гирлі Самари наводять Віктор Векленко та Дмитро Філімонов – Фрагмент «Карти ріки Дніпра від лінії Української до Мальшевських островів с показом закладених форпостів і ретраншементів», 1738 р. (Векленко та Філімонов, 2024, с. 133) та фрагмент карти Усть-Самарського ретраншементу 1736 р. (Векленко та Філімонов, 2024, с. 136). Тобто переправа через Самару біля гирла існувала і в пізніші часи (Філімонов, 2021). Врешті-решт, популярна легенда про битву військ Івана Сірка з татарами у 1660 р. за переказом, мала місце саме у гирлі ріки, що також вказує якщо не на сам факт битви, то принаймні, на факт користування в цьому місці переправою та на те, для чого в такому місці розмішувати козацьку залого. Серед інших згадок стосовно використання гирла Самари в якості козацького осідку наприкінці XVI ст. слугують відомості про Матвія Федорова (Федоровича), який «належав до козацьких ватажків кінця 1580 – початку 1590-х рр. та очолював загін із 600-т козаків, який у 1589 р. займався здобичництвом у гирлі Самари <...>» (Брехуненко та ін., 2025, Том 2, с. 949). Саме тут у 1568 р. запорожці на чолі з отаманом Андрієм Ляхом перехопили московського гінця Змеєва та кримського посланця з кількома купцями (Філімонов & Маріна, 2009, с. 66).

Протягом значної частини XVII ст. запорожці просили про повернення їм річки Самари у користування, переважно – з метою забезпечення харчування (риболовлі та мисливства) (Чирук, 2026). А 12 квітня 1688 р. (тобто до будівництва Новобогородицької фортеці) полковник Матвій Калянєнко видав Лубенському Мгарському монастирю оборонний універсал на рибну ловлю сітьми «в тонях» (тобто – на глибинах) ріки Самара від її гирла вгору за течією до впадіння в неї Кільчені. При цьому себе він називав «від Війська Запорозького в Самарі поставленим [полковником]». Обіцянку не заважати рибній ловлі ченців він давав не тільки від себе, але й товариства «Війська Запорозького Самарського», а місце створення універсалу було вказано наступним чином: «Діялось на устю Самарі» (Бутич та Ринсевич, 2006, с. 541). Обіцянка полковника не допомогла, через що незабаром (8 липня 1688 р.) послідував новий універсал. Цього разу вже за підписом кошового отамана – Філона Лихопоя, який чітко розділяв товариство Кодацьке (зі Старого Кодаку) і Самарське, оскільки цього разу скарга надійшла і на самого самарського полковника (Бутич та Ринсевич, 2006, с. 542). В цей час будівельні роботи зі спорудження Новобогородицької фортеці вже активно велись, але, вочевидь, табору в «устю Самарі» це не надто заважало, оскільки б це мало знайти відбиток в універсалі кошового. Імовіріше, так було через не співпадіння основного табору з місцем розташування фортеці, де могли

розмішуватися окремі зимівники. На рукописній карті «Карті України по ліву сторону р. Дніпро від м. Києва до Січі» першої половини XVIII ст. ([План течення реки Днепра], нач. XVIII в.) поселення Самар та Новобогородицька фортеця розведені. При чому місце розташування Самарі вказано на правому березі ріки, нижче за течією, ближче до гирла. Час створення карти визначається як початок XVIII ст., а отже це не дає змоги ототожнювати мітку з Усть-Самарською фортецею. Нарешті, цікавим є також факт існування залишків давніх земляних укріплень, як припускається, пов'язаних з козацтвом (Філімонов, Маріна, 2009, с. 66).

Протягом більш раннього періоду (середина XVI сторіччя) у гирлі Самари також фіксується залюднена (й укріплена) територія. Мова йде про часи Дмитра (Байди) Вишневецького та спорудження ним так званого «другого замку Вишневецького» на Монастирському острові та використання цього острова у 1559 році військами московського воєводи Данила Адашева в якості тилової продовольчої бази та оборонного укріплення під час походу на Крим.

Відомо, що збудований Вишневецьким Хортицький замок було атаковано татарами навесні 1557 р. Вишневецькому вдалось витримати напад, але вже влітку 1557 р. чи то внаслідок чергового нападу, чи то усвідомлення неможливості утримувати оборону в цьому місці, зокрема, й через брак харчів, Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю. При цьому з листа перемишлянського хорунжого Миколая Тарла до пруського герцога Альбрехта відомо, що «Він [Вишневецький] справді гармати і все майно, яке там [на Хортиці] зібрав, частково у воді втопив, частково з собою увіз і [тепер] інше укріплення, [яке] 10 милями ближче розташоване до замків Королівства та Князівства Литовського, укріплювати починає». На думку В'ячеслава Ковбаси, мова йшла про Монастирський острів або, як його інакше називали – урочище Монастирище (Ковбаса, 2012, с. 60). Це підтверджується літописними повідомленнями, згідно з якими у травні 1558 р. Дмитро Вишневецький відправив до московського царя посланця, який повідомив про останні події за участю князя, зокрема й те, що той «коша припаси залишив вище порогів на Монастирському острові <...>» (Летописец Норматского, 1850, с. 125).

У цей час Дмитро Вишневецький перейшов на службу до московського царя. Тому в 1559 р. Монастирський острів став базою і для московського воєводи Данила Адашева під час та після його походу на Крим. «І вирушили поляки вгору Дніпром, а кримський цар почав на них нападати в багатьох місцях, але не завдав їм жодної шкоди, і, з Божою допомогою, їх усюди відбивали з пищалей (рушниць)... Пороги пройшли благополучно... І Данило дійшов до Монастирського острова...» (Лицевой рукописный свод, 2014, с. 154-155). Тут він

готувався тримати оборони проти військ Кримського хана і ногайців, які марно розшукували його у степах протягом шести тижнів, щоб помститися. Війська досить близько підійшли до острова, і, як вважали московити – збиралися його атакувати, утім, з якоїсь причини не стали цього робити, і повернулися до Криму (Летописец Норматского, 1850, с. 144; Лицевой рукописный свод, 2014, с. 156).

Схоже, що це була не просто ситуативна подія, а планомірне використання цієї місцини в якості тилової бази для походів проти татар, спочатку – Дмитром Вишневецьким, а згодом (ймовірно, з його подачі) – московитами. В усякому разі, польському королю Сигізмунду Августу повідомляли, що останні збиралися побудувати в цьому місці укріплення. Так, 6 травня 1559 р. король звертався до литовських панів-рад із листом, в якому зазначав: «Писав тим часом до нас <...> князь Миколай Андрійович Збараський, повідомляючи новини, які там тим часом на Україні робляться: а саме: що князь великий Московський замок будувати хоче на врочищі Монастирищі між замком нашим Черкаси і островом Хортицею. <...> Порозумійте, ваша милість, що ті новини узгоджуються з писанням послів наших з Москви. <...>» (Сигізмунд Август, 1559/1865, с. 151). З метою не допустити такого розвитку подій, польський король намагався використати того ж самого Дмитра Вишневецького, якому забороняв повертатися на волость з Низу, мотивуючи це тим, що «виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і із інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі <...>» (Грамота польского короля Сигизмунда Августа, 1559/1865, с. 148; Смолій, 2007, с. 535). Як відомо, московський князь так і не побудував свого укріплення на Монастирському острові. У 1561 р. Дмитро Вишневецький повернувся у підданство до польського короля. 5 вересня 1561 р. в листі Сигізмунда Августа до старости черкаського Михайла Вишневецького зазначалося, що Дмитро Вишневецький «прийшов із землі П'ятигорської на Дніпро і тепер перебуває на урочищі Монастирському, за тридцять миль від Черкас, і пише до нас, б'ючи чолом (покірно просячи), щоб ми, прийнявши його до нашої господарської ласки, наказали надіслати йому наш охоронний (глейтовий) лист і дозволили йому прибути до нас, до господаря» (Лист [короля Сигизмунда Августа] ... Baronas, 2011, с. 483). На думку Володимира Мороза, у 1562 р. Дмитро Вишневецький почав укріплювати свою залозу на Монастирському острові (Мороз, 2009, с. 123).

Згідно із гіпотезою Валентина Старостіна, урочище Монастирище слід ототожнювати не з сучасним Монастирським островом, а з гирлом ріки Самари, де, як відомо із опису Черкаського замку, мався ухід Києво-Печерського монастиря [Оскільки

Трахтемирівський монастир і приналежність до нього земель у гирлі Самари постали дещо пізніше, говорити про те, що ця територія могла отримати назву «Монастирище» у 1550-х рр. на його честь не випадає. – С. Чирук] (Старостін, 2010, с. 9-10). «Уход на устьи Самарі, де Самар у Дніпро впала, монастиря Печерського» (Описание Черкасского замка 1552 года, 1886, с. 86). Втім, не зовсім зрозуміло, чи це був окремих ухід, чи його можна ототожнити зі ще одним уходом, який також розташовувався в гирлі Самари. В останньому разі, як видно із опису Канівського замку, цілком може бути, що Києво-Печерський монастир володів цією територією лише тимчасово. Первісно вона відносилася до Трахтемирова (поселення, а не монастиря). Трахтемиров разом із уходом належав одному з перших організаторів козацтва – Остафію Дашковичу. Саме останній заповів Трахтемирів (і, відповідно – приналежні до нього землі) Києво-Печерському монастирю. «Там же селище Трахтемирово – надання государево панові Остафію Дашковичу, а від нього – монастирю Печерському, а потім від монастиря, обмінано за ся у руки господарські до замку, Київському воєводі, боброві гони на государя. А на низу устя Самари до того Трахтемирова уход на бобри, на рибу, на м'ясо» (Описание Каневского замка 1552 года, 1886, с. 98-99). В іншому місці про власників Трахтемирова вказано іще більш точно: «Трахтемирове, пожалуване Остафію Дашковичу, від нього записане Печерському монастирю, а від нього виміняно королем до Київського замку» (Владимирский-Буданов, 1891, с. 43). Тобто після смерті Остафія Дашковича ці території дійсно відійшли у монастирську власність, але ненадовго, оскільки за наполяганням польського короля, монастир виміняв їх на інші землі, а Трахтемирів разом з уходом перейшли до Київського замку.

Можна припустити, що ухід Остафія Дашковича в гирлі Самари міг мати певні укріплення, оскільки така практика широко використовувалася у XVI ст. Так у 1540-х рр. все посіпльство міста Черкаси було ображене на Черкаського старосту Андрія Глібовича Пронського за те, «<...> що він їм в тих уходах, які є по Дніпру і по річках по Орелі і по двох Тясминах, кривди і новини чинить, городців у ті їхні входи ставити не дозволяє <...>» (Грамота короля Сигизмунда I, 1890, с. 372), на що вони скаржилися великому князю литовському. При цьому перші такі укріплення згадуються у 1520-х рр., коли вони з'явилися біля татарських кочовищ, на що у 1527 р. великому князю литовському скаржився Кримський хан (Гурбик, 1999, с. 4-5). Можливо, що саме наявність такого укріплення (окрім стратегічного положення Кінського острова) якраз і привернула до себе увагу князя Дмитра Вишневецького та воєводи Адашева.

В історію козацтва Остафій Дашкович значною мірою увійшов як людина, яка кілька разів, упродовж

тривалого періоду, просувала ідею запровадження так званої «козацької реформи». Її сутність добре описана хроністами Бельським та Ваповським. Останній, зокрема, писав, що: «<...> він нарешті запропонував забезпечити кораблі для нижнього Борисфена з гарнізоном лише з двох тисяч піхотинців у супроводі чотирьохсот кінноти, яка б забезпечувала піхоту припасами <...>» (Wapowski, 1874, s. 244-245). З точки зору структури війська і його функціональних обов'язків помітна схожість із тим, що зафіксував під час своєї подорожі у 1581 р. Самуель Зборовський – двісті «річкових козаків», які мали забезпечувати припасами низовиків. Факт розподілу козацтва на низових і річкових підтверджується і іншими джерелами. Як окремі категорії козаків вони згадуються і в першому збереженому до наших днів козацькому реєстрі за 1581 рік: «Реєстр козаків низових запорозьких і річкових, які ходили на королівську службу до Москви <...>» (так званий «Реєстр Яна Оришовського») (Jabłonowski, 1894, s. 154-164). Схоже, що саме їх мав на увазі Еріх Лясота, під хutorянами (Land-Kosaken), які за три тижні до його приїзду збиралися спуститися вниз через пороги, але були атаковані татарами та вбиті (Лясота, 1873, с. 28). В універсалі гетьмана Війська Запорозького Гаврила Крутневича Київському Пустинно-Миколаївському монастирю від 1603 р. згадується лист покійного гетьмана Самійла Кішки, в якому останній звертався до всіх товаришів «Запорозьких козаків, як і річкових» аби вони не чинили кривд монахам і богомольцям в уходах та на переправах (Крутневич, 1603/2025, с. 239) і навіть у набагато пізніших листах Івана Сірка: «...І хоч ми люди військові, але маємо ми серед себе і козаків польових, що в степах за звіром ходять, і козаків лугових, що в плавнях дніпрових промисли свої тримають, і козаків річкових, що на Дніпрі та на морі човнами здобичі шукають...» (Величко, 2020, с. 482).

На наш погляд, в умовах достатньо стратифікованого суспільства XVI ст. такий розподіл навряд чи був випадковим. За ним мало стояти не тільки територіальне розташування військових, але й станові особливості. Якщо ототожнити «річкових козаків» із кіннотою (у зв'язку із цим див. опис козаків Шимоном Старовольським: «<...> Як майже вся наша кіннота (за винятком слуг) шляхтою є, так уся піхота з плебеїв, за винятком командирів полків та старшин Гайдуків» (Starowski, 1632/2005, с. 72).), яку пропонував запровадити Дашкович, прикметним є й те, що вона мала розташовуватись саме на «Кінському острові», який належав Остафію Дашковичу.

Традиційно вважається, що запропонована Остафієм Дашковичем козацька реформа не відбулась, бо за свідченням польського хроніста Бельського «цю пораду всі схвально сприйняли, але нічого не сталося» (Bielski, 1832, s. 28). Утім, з «Хроніки

Ваповського» бачимо, що політична воля впровадити реформу насправді мала, але існувала затримка, пов'язана з юридичною стороною питання (якою і можна пояснити слова Бельського). Ваповський резюмував: «Цей план Остафія був схвалено великою згодою всього Сенату, і вони бажали, щоб це було зроблено; вони бачили, що це не може бути здійснено без взаємної зустрічі та консультацій з литовською знаттю, яка тримала цю частину Борисфена під своїм контролем. Зрештою, було прийнято рішення, щоб польська знать зустрілася зі знаттю литовської нації, оскільки вони перебували під одним князем, і порадила щодо стримування Борисфена та запобігання проходу татар» (Wapowski, 1874, s. 245). Слова Ваповського вказують на відтермінування питання, а не на його відхилення. Врешті-решт, сьогодні відомо, що «козацька реформа» Стефана Баторія, відображена в «Постанові про низовців» (Postanowienie z Nuzovcy, 1881, s. 336–338) не була першим кроком у цьому напрямку. Їй як мінімум передували найм кількох сотень козаків королем Сигізмундом Августом (Пилипенко, 2014, с. 152), а перші випадки найму могли відноситись навіть до 1489 року (Черкас, 2004, с. 162). У цьому зв'язку симптоматичним є і звернення короля Сигізмунда I Старого до панів-рад від 1525 р., в якому він з одного боку, писав, що добре було б мати тисячу або дві козаків на Дніпрі, але, судячи з контексту, попри загальне прихильне ставлення, ця ідея сприймалася королем як утопічна або, принаймні, як віддалена перспектива, про яку він радив поміркувати панам-радам. У той же час, в другій частині повідомлення, король прямо висловлював побажання «<...> на наступне літо [1526 р. – С. Чирук] для обережності і оборони панствам нашим, а ваша би милість побажали обрати з дворян наших котрого гідного і доброго чоловіка, і по часу сказати йому скоро по Величці [Великодню?] до Києва їхати, і козаків збирати. І казали б ваша милість до того часу сукна й пенязей на них кілька сотень кіп послати. А тих козаків по Дніпру на перевозах розмістити, аби нам і Речі Посполитій земській служили, і ті перевози стерегли і боронили, скільки їм Бог милый pomoже» (Поселство от господаря короля его милости до прелатов ... в Pariené et al., 2011, док. № 249, с. 451-452). Із цього випливає, що Сигізмунд I: а) віддавав розпорядження стосовно цих дій; б) говорив про найм кількох сотень козаків; в) не обмежував строк перебування їх на переправах, оскільки їх закликали боронити стратегічні місця «скільки їм Бог милый pomoже», а отже, це розглядалося як довгострокова перспектива, а не короткочасна акція. Симптоматично, що за кілька років до цих подій – у 1522 році Остафій Дашкович вперше висунув ідею козацької реформи (Черкас, 2002, с. 59).

Важко сказати загін якої чисельності дійсно вдалось профінансувати, а проте загін К. Кмітича

і С. Полозовича, який громив кримців на Тавані, налічував до 300 осіб. А в 1518 р. загін Остафія Дашковича також мав приблизно таку ж кількість вояків, оскільки розбив загін із 300 татар, а в 1519 р. напав на землі Кримського Ханства (Черкас, 2002, с. 58). Це збігається із кількістю «річкових козаків» та схоже на чисельність кінноти, про яку просив О. Дашкович у 1533 р. Утім, грошей на постійне утримання військового контингенту в канівського старости не вистачало, через що й спонукало його постійно підіймати питання реформи.

Описуючи ж події 1535 р. хроніст Бельський писав, що «староста Черкаський [Остафій Дашкович – С. Чирук], маючи три тисячі козаків, довго і широко воював у березні на Московській землі» (Bielski, 1832, s. 40). Місце дії заgonу Дашковича, звісно, відрізняється від того, яке планувалося на сеймі, але кількість осіб, які брали в ньому участь, наближена до кількості запитованої Дашковичем.

Таким чином, маємо різні опосередковані свідчення про те, що Остафій Дашкович міг отримувати фінансування на утримання військового заgonу. Первинно це могло статися у 1526 р. Опосередкованим підтвердженням цього є й знахідки окремих монет та товарних пломб на сукно (яке становило частину козацької платні), зокрема – пломба 1524 р., на території Новобогородицької фортеці, а незначна кількість таких знахідок пов'язана із тим, що ця місцевість була периферією базового табору.

Висновки.

Описи замків 1552 р. вказують на наявність в гирлі Самари уходу, який належав Остафію Дашковичу до 1535 р. (рік його смерті). Порівняння висунутих ним проєктів козацької реформи з описом подорожі Самуеля Зборовського за 1581 р. дозволяє ототожнити (за кількісним складом і функціональним призначенням), згаданих ним вершників із побаченими Зборовським «річковими козаками». У свою чергу, таке ототожнення, свідчення Бернарда Ваповського про намір реалізації реформи у 1533 р., заклику Сигізмунда I виділити кошти на фінансування і направлення на переправи у 1526 р. заgonу з кількох сотень вояків, який кількісно відповідав заgonу Дашковича, а також – запропонованій ним кількості вершників та кількості річкових козаків, дозволяє висунути припущення про створення залоги під керівництвом Остафія Дашковича у 1520-х рр. Місцем розташування такої залоги цілком міг стати

приналежний йому ухід у гирлі ріки Самара. До основних функцій залоги належали: контроль над переправами, а згодом – харчове забезпечення піхоти низовиків, які розміщувались на островах нижче за течією Дніпра.

Тимчасова приналежність даного уходу після смерті Остафія Дашковича Києво-Печерському монастирю могла стати приводом для появи топонімів «урочище Монастирище» та «Монастирський острів». Вдале географічне розташування, а також (можливо) – наявність традиції та певних укріплень, імовірно, стали визначальними для використання цього місця Дмитром (Байдою) Вишневецьким в якості тилової бази для Хортицького замку (що за функціональним призначенням, знову-таки відповідало запропонованій Дашковичем в 1533 р. реформі). А в подальшому також – для військ дяка Ржевського та Данила Адашева, які навіть хотіли спорудити тут фортецю. Саме це місце було обране Дмитром Вишневецьким для спорудження свого другого замку в 1562 р.

В подальшому гирло ріки Самара продовжувало використовуватися в якості харчової бази для Війська Запорозького, а також важливого адміністративного пункту (в кінці XVII ст., перед спорудженням Новобогородицької фортеці, полковник Самарської паланки підписував документи та заважав рибалити монахам Лубенського Магарського монастиря саме в гирлі ріки Самари).

Це дає змогу припустити, що територія в гирлі ріки Самара містила постійну військову залогу з XVI ст. (можливо, навіть, його першої половини), прото Січ чи «фобург» у термінології Михайла Слабченка, яка згодом у колективній пам'яті запорозького козацтва почала ототожнюватися зі Старою Самарою. Це був первинний осілий кластер, де населення (військові) перебувало на постійній основі (на корені), що згодом могло стати притягальною точкою для інших поселенців.

Місце розташування первинного осілого кластеру, який не був поселенням в сучасному розумінні цього слова, ймовірно, відповідає колишньому острову Старуха, а не посаду Новобогородицької фортеці, що й пояснює незначну кількість знахідок XVI ст. на цій території (місце, на якій було побудовано фортецю, знаходилося не в центрі раніше заселеного кластеру, а на його периферії).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Боплан, Г. Л. де. (1990). *Опис України* (Я. І. Кравець та З. П. Борисюк, Пер. з фр.). Київ. <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm> (Оригінальна робота опублікована 1660).
- Брехуненко, В., Заяць, О., Мицик, Ю., Потапенко, С., & Щербак, В. (Упоряд.). (2025). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги (Том 2)*. Р.В.В.
- Брехуненко, В., Заяць, О., Мицик, Ю., Потапенко, С., & Щербак, В. (Упоряд.). (2025). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги (Том 1)*. Р.В.В.
- Бутич, І., & Ринсевич, В. (Упоряд.). (2006). Оборонний універсал самарського полковника Матвія Каляненка Лубенському

- Мгарському монастиреві на Самарський стан від 12 квітня 1688 р. В *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* (Ч. 2, с. 541). Київ; Львів: НТШ. (Документ 1688 р.).
- Бутич, І., & Ринсевич, В. (Упоряд.). (2006). Оборонний універсал кошового отамана Філона Лихопоя Лубенському Мгарському монастиреві на Самарський стан від 8 липня 1688 р. У *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* (Ч. 2, с. 542). Київ; Львів: НТШ. (Документ 1688 р.)
- Векленко, В. О., Ковальова, І. Ф., & Шалобудов, В. М. (2008). Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: Містечко Самарь та Богородицька фортеця* (с. 7–31). Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ.
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2018). Археологічне закриття козацької Самарі XVI–XVII ст. У *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Вип. 27, с. 125–134). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2024). Козацькі витоки Дніпра: Міфи і реальність. *INSULA*, 7, 112–138. *Матеріали XII науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. <https://insula.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/%D0%92%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>
- Величко, С. В. (2020). *Літопис* (Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева, М. Сліпченко, А. Бовгиря, Ред.). Кліо. С. 482.
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (1891). Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). В *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов...* Ч. VII. Т. II (с. 1-210). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. (Оригінальний текст ~1887–1891 рр.).
- Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.
- Грамота короля Сигизмунда I Черкаському старосте Василю Тышкевичу об освобождении черкасских мешан от новых пошлин, введенных Евстафием Дашкевичем. (1890). В *Архив Юго-Западной России...* Ч. VII. Т. II (с. 366–376). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. (Оригінальний документ ~1537 р.)
- Грамота польского короля Сигизмунда Августа князю Дмитрию Ивановичу Вишневецкому, хвалящая его за военные подвиги. (1559/1865). [Документ № 130]. В *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 2, с. 148). Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца. (Оригінальний документ 1559 г.)
- Гурбик, А. (2011). Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*, 21, 103–122. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Idvu_2011_21_8.pdf.
- Гурбик, А. О. (1999). Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). *Український історичний журнал*, (6), 3–17. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/23170/21031>.
- Дубецкий, М. (1905/2015). Кодак. У *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (Вип. 2, с. 361–460). (Репринтное издание). Дніпро: Герда. (Оригінальна публікація 1905).
- Жарких, М. І. (2013). Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького (мережева публікація). <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>.
- Історія державної служби в Україні (Т. 1). (2009). Київ: Ніка-Центр.
- Кавун, М. Е. (2016, 28 липня). *Дніпро в історії: таємниці дніпровських островів*. Дніпровський міський сайт. <https://gorod.dp.ua/news/120301>.
- Ковбаса, В. (2012). Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21(2), 55–62. <https://nasplib.isofofs.kiev.ua/bitstreams/b46cc005-d15f-4a4b-8ae8-b90fd1ef2eab/download>.
- Крутневич, Г. (1603, 1 червня [22 травня]). Універсал гетьмана Війська Запорозького Київському Пустинно-Миколаївському монастирю. У В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, & В. Щербак (Упоряд.). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* (Т. 1). Р.В.В.
- Лассота, Э. (1873). *Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.* Санкт-Петербург.
- Летописец Норматского. (1850). *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, Т. 5. Москва: В типографии Александра Семена.
- Лист [короля Сигизмунда Августа] писанный до старосты черкасского, князя Михаила Вишневецкого, ознаимуючи иж лист ктлейтовый послан брату его, князю Дмитру, также и козакам низовым, которых абы намовлял до Инфлянт. 5 вересня 1561 р. (2011). У *D. Baronas (parengė), Lietuvos metrika. Kn. 37: (1552–1561). Užrašymų knyga 37* (с. 452–453). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. (Оригінальний документ 1561 р.).
- Лицевой рукописный свод XVI века. Русская летописная история. Книга 23. 1557–1567 гг. (2014). ООО «Фирма «АКТЕОН»».
- Макаревський, Ф. (2000). *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия* (В. Г. Долгополий, упоряд.). Дніпропетровськ: Дніпрокнига. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=730>.
- Мельничук, О. С. (Ред.). (2003). *Етимологічний словник української мови* (Т. 4: Н–П). Наукова думка.
- Миллер, Г. Ф. (1846). *Исторические сочинения о малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. I. На русском языке*. Москва.
- Мороз, В. С. (2009). Князь-гетьман Дмитро Іванович Байда-Вишневецький (1517-1563 рр.) та його роль у формуванні українського козацтва. У С. І. Світленко (Ред.), *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* (Вип. 7, с. 115–127). Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3af1147528.pdf.
- Описание Каневского замка 1552 года. (1886). В *Архив Юго-Западной России...* Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (с.91-105). Киев: Университетская типография. (Оригінальний документ 1552 р.).

- Описание Черкасского замка 1552 года (февраль-март). (1886). В *Архив Юго-Западной России... Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России* (с. 76-91). Киев: Университетская типография. (Оригінальний документ 1552 р.).
- Пилипенко, В. (2014). *Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст.* Київ: Інститут літератури НАН України.
- Письмо короля Сигизмунда Августа к панам-радам в Вильно от 6 мая 1559 г. (1559/1865). [Документ № 134]. У *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 2, с. 151). Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца. (Оригінальний документ 1559 р.).
- План течения реки Днепра от Кодацкого порога до впадения реки Кильчени в реку Самару. (нач. XVIII в.). <https://www.prilib.ru/item/1798298>.
- Поселство от господара короля его милости до прелатов и до панов рад Великого Княжества Литовского через бискупа киевского князя Миколая Важгана на сейм Берестейский. (1525). Документ № 249. У *I. Ilariénė, L. Karalius, & D. Antanavičius (parengė), Lietuvos metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašų knyga 7* (с. 446–452). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. (Оригінальний документ 1525 р.).
- Слабченко, М. Є. (1929). Паланкова організація Запорозьких вольностей. (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т. 5, вип. 2). *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права* (Вип. 6). Київ: 3 друкарні Української Академії Наук. (Збірник Соціально-Економічного Відділу / ВУАН ; № 18).
- Смолій, В. А. (Відп. ред.). (2007). *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах*. Том 2. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Старостін, В. (2010). Візантійський монастир над порогами: історія Монастирського острова. *Експедиція XXI*, (10), 9–10.
- Філімонов, Д. (2021). Встановлення місць розташування давніх переправ у гирлі річки Самари за картографічними та археологічними джерелами. У С. І. Світленко (Відп. ред.), *XII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя»*, 9–12 листопада 2021 р., м. Дніпро: матеріали доповідей (с. 75–80). Дніпро: Ліра. <http://www.histukrdnu.dp.ua/wp-content/uploads/2022/03/papers.pdf>.
- Філімонов, Д. Г., & Маріна З. П. (2009). До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний вісник*, 9, 66–81. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049197.pdf>.
- Харлан, О. (2018). Стара козацька січ в урочищі Щуровському: До питання локалізації. У *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Вип. 27, с. 40–47). Київ.
- Царский указ гетману Дем'яну Многогрешному. (1670/1872). [Документ № 130]. В *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 9, с. 614). Санкт-Петербург: Тип. М. Этингера. (Оригінальний документ бл. 1670 р.).
- Черкас, Б. (2004). Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.). *Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка* (Т. 2, с. 158–164). Київ: Інститут історії України НАН України. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014355.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Черкас, Б. В. (2002). Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. *Український історичний журнал*, (1), 53–67. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a6426a5e-a6bc-4d17-8c7b-c70ac95e4049/content>.
- Чирук, С. (2026). *Старосамарське питання у фальшивому універсалі Богдана Хмельницького як рецепція колективної пам'яті Війська Запорозького Низового* [Неопублікований рукопис].
- Яворницький, Д. (1990). *Історія запорозьких козаків* (Т. 2). Київ: Наукова думка.
- Яворницький, Д. І. (1989). *Дніпрові пороги*. Промінь.
- Bielski, J. (2005). O Kozakach [Про козаків] (уризок з «Kronika polska...», 1597). У Д. Вирський (Ред.), «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) (с. 32–37). Київ: Інститут історії України НАН України. (Оригінальна робота опублікована 1597 р.). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Bielski, M. (1832). *Kronika polska Marcina Bielskiego* (Cz. 7). Warszawa: A. Gałęzowski. <https://polona.pl/item-view/df8231ef-7127-4deb-bfb0-ea2b60a87047?page=4>.
- Jabłonowski, A. (1894). *Ziemia ruskie: Ukraina (Kijów-Braclaw)*. Т. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1174/edition/1786/content>.
- Paprocki, B. (1858). *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584* (Wydanie K. J. Turowskiego). Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. Retrieved from <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2603>.
- Postanowienie z Nyzovcy. (1881). *W Akta historyczne do panowania Stefana Posta Batorego, króla polskiego, od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.* <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/527399/edition/459030/content>.
- Starovolski, S. (2005). Militia [Військо] (уризок). У Д. Вірський (Ред.), «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) (с. 71–74). Київ: Інститут історії України НАН України. (Оригінальна робота опублікована 1632 р.). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Wapowski, B. (1874). *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic: Część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535)* (J. Szujski, oprac.). Kraków: Akad. Umiejętności. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/7374/edition/6723/content>.

REFERENCES

- Beauplan, G. L. de. (1990). *Description of Ukraine* [Opys Ukrainy] (Ya. I. Kravets & Z. P. Borysiuk, Trans. from French). Kyiv. (Original work published 1660). <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>.
- Bielski, J. (2005). About the Cossacks [O Kozakach] (Excerpt from «Kronika polska...», 1597). In D. Virsky (Ed.), *Discourse on*

- the Cossacks (Characteristics of the Ukrainian Cossacks in the historiography of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the 16th – mid-17th centuries)* (pp. 32–37). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. (Original work published 1597). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Bielski, M. (1832). *Kronika polska Marcina Bielskiego* (Part 7). Warsaw: A. Gałęzowski. <https://polona.pl/item-view/df8231ef-7127-4deb-bfb0-ea2b60a87047?page=4>.
- Brekhunenko, V., Zayats, O., Mytsyk, Yu., Potapenko, S., & Shcherbak, V. (Eds.). (2025). *Documents of the Ukrainian Cossacks of the 16th – first half of the 17th century: Universals, correspondence, agreements, oaths* [Dokumenty ukrainskoho kozatstva...]. Vol. 1 & 2. R.V.V.
- Butych, I., & Rynsevykh, V. (Eds.). (2006). Defense universal of the Samara Colonel Matviy Kalianenko to the Lubny Mhar Monastery for the Samara station dated April 12, 1688. In *Universals of Ivan Mazepa (1687–1709) (Part 2, p. 541)*. Kyiv; Lviv: Shevchenko Scientific Society. (Original document 1688).
- Butych, I., & Rynsevykh, V. (Eds.). (2006). Defense universal of the Kosh Ataman Filon Lykhopoy to the Lubny Mhar Monastery for the Samara station dated July 8, 1688. In *Universals of Ivan Mazepa (1687–1709) (Part 2, p. 542)*. Kyiv; Lviv: Shevchenko Scientific Society. (Original document 1688).
- Charter of King Sigismund Augustus to Prince Dmytro Ivanovych Vyshnevetsky, praising him for military exploits. (1559/1865). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 2, p. 148). St. Petersburg. (Original document 1559).
- Cherkas, B. (2004). Ukrainian Cossacks in the military-political processes of the Grand Duchy of Lithuania (20–30s of the 16th century). In *The Court of History Establishes the Truth: Collection in honor of F. P. Shevchenko* (Vol. 2, pp. 158–164). Kyiv. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014355.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Cherkas, B. V. (2002). Ostafiy Dashkovych – Cherkasy and Kaniv Starosta of the 16th century. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 53–67. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a6426a5e-a6bc-4d17-8c7b-c70ac95e4049/content>.
- Chronicler of Normatsky. (1850). *Vremennik of the Imperial Moscow Society of History and Russian Antiquities*, Vol. 5. Moscow.
- Chyruk, S. (2026). *The Starosamara issue in the fake universal of Bohdan Khmelnytsky as a reception of the collective memory of the Zaporozhian Lowland Host* [Unpublished manuscript].
- Decree from Nyzovtsi. (1881). In *Historical acts for the reign of Stephen Bathory, King of Poland, from March 1578 to April 18, 1579* [Akta historyczne do panowania Stefana Batorego, króla polskiego, od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.]. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/527399/edition/459030/content>.
- Description of the Cherkasy Castle of 1552. (1886). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII*. Vol. 1 (pp. 76–91). Kyiv. (Original document 1552).
- Description of the Kaniv Castle of 1552. (1886). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII*. Vol. 1 (pp. 91–105). Kyiv. (Original document 1552).
- Dubiecki, M. (1905/2015). Kodak. In *Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission* (Issue 2, pp. 361–460). (Reprint edition). Dnipro: Gerda. (Original publication 1905).
- Filimonov, D. (2021). Establishing the locations of ancient crossings at the mouth of the Samara River according to cartographic and archaeological sources. In *History of the Dnieper Nadporizhzhia* (pp. 75–80). Dnipro: Lira. <http://www.histukrdu.dp.ua/wp-content/uploads/2022/03/papers.pdf>.
- Filimonov, D. G., & Marina, Z. P. (2009). On the issue of the location of the settlement and ferries near the Ust-Samarsky retrenchment. *Museum Bulletin*, 9, 66–81. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049197.pdf>.
- History of the civil service in Ukraine* (Vol. 1). (2009). Kyiv: Nika-Tsentr.
- Hurbyk, A. (2011). The problem of the Zaporozhian Sich origin in the works of O. M. Apanovych. *Historiographical Research in Ukraine*, 21, 103–122. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Idvu_2011_21_8.pdf.
- Hurbyk, A. O. (1999). Origin of the Zaporozhian Sich (chronological and territorial aspects of the problem). *Ukrainian Historical Journal*, (6), 3–22. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/23170/21031>.
- Illuminated Compiled Manuscript of the 16th Century. Russian annalistic history. Book 23. 1557–1567. (2014). Akteon.
- Jabłonowski, A. (1894). *Ruthenian lands: Ukraine* (Kyiv-Braclaw) [Ziemia ruskie: Ukraina (Kijów-Braclaw)]. Vol. 1. Warsaw: Gebethner i Wolff. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1174/edition/1786/content>.
- Kavun, M. E. (2016, July 28). Dnieper in history: secrets of the Dnieper islands. Dnipropetrovsk City Site. <https://gorod.dp.ua/news/120301>.
- Kharlan, O. (2018). The old Cossack Sich in the Shchurovsky tract: on the issue of localization. In *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine* (Issue 27, pp. 40–47). Kyiv.
- Kovbasa, V. (2012). New data on the history of the Khortytsia castle of D. Vyshnevetsky. *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine*, 21(2), 55–62. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/bitstreams/b46cc005-d15f-4a4b-8ae8-b90fd1ef2eab/download>.
- Krutnevych, H. (1603, June 1). Universal of the Hetman of the Zaporozhian Host to the Kyiv Pustynno-Mykolaivsky Monastery. In V. Brekhunenko et al. (Eds.), *Documents of the Ukrainian Cossacks...* (Vol. 1). R.V.V.
- Lassota, E. (1873). *Travel notes of Erich Lassota, sent by the Roman Emperor Rudolf II to the Zaporozhians in 1594*. St. Petersburg. Letter from King Sigismund Augustus to the Lords-Council in Vilno dated May 6, 1559. (1559/1865). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 2, p. 151). St. Petersburg. (Original document 1559).
- Letter of King Sigismund Augustus to the Cherkasy Starosta, Prince Mikhail Vyshnevetsky. (1561/2011). In D. Baronas (Ed.), *Lithuanian Metrica. Book 37* (pp. 452–453). Vilnius. (Original document 1561).
- Makarevsky, F. (2000). *Materials for the historical-statistical description of the Ekaterinoslav diocese: Churches and parishes of the past 18th century*. Dnipropetrovsk: Dniprokniga. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=730>.
- Melnychuk, O. S. (Ed.). (2003). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* [Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy] (Vol. 4: N–P). Naukova Dumka.
- Miller, G. F. (1846). *Historical essays about the Little Russians* by G. F. Miller. Moscow.

- Mission from the King to the prelates and lords of the Grand Duchy of Lithuania.... (1525). In *Lithuanian Metrica*. Book 7 (pp. 446–452). Vilnius. (Original document 1525).
- Moroz, V. S. (2009). Prince-Hetman Dmytro Ivanovych Baida-Vyshnevetsky (1517-1563) and his role in the formation of the Ukrainian Cossacks. In *S. I. Svitlenko (Ed.), Prydniprovyia: Historical and Local Lore Studies* (Issue 7, pp. 115–127). Dnipropetrovsk: DNU Publishing. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3af1147528.pdf.
- Paprocki, B. (1858). *Armorial of the Polish Knighthood collected and published by Bartosz Paprocki in 1584* [Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584] (K. J. Turowski Edition). Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2603>.
- Plan of the Dnieper River current from the Kodatsky threshold to the confluence of the Kilchen River into the Samara River. (Early 18th century). Boris Yeltsin Presidential Library. <https://www.prilib.ru/item/1798298>.
- Pylypenko, V. (2014). *In the face of the enemy. Polish anti-Turkish literature of the mid-16th – mid-17th centuries*. Kyiv: Institute of Literature of the NAS of Ukraine.
- Royal Charter of Sigismund I to the Cherkasy Starosta Vasyl Tyshkevych regarding the exemption of Cherkasy burghers from new duties. (1890). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII, Vol. II* (pp. 366–376). Kyiv. (Original document ~1537).
- Slabchenko, M. E. (1929). *Palanka organization of Zaporozhian Liberties*. Kyiv: Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences.
- Smolii, V. A. (Ed.). (2007). *History of the Ukrainian Cossacks: Essays in two volumes*. Vol. 2. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Starostin, V. (2010). Byzantine monastery over the thresholds: history of Monastyrsky Island. *Ekspeditsiya XXI*, (10), 9–10.
- Starovolski, S. (2005). Army [Militia] (Excerpt). In *D. Iyrsky (Ed.), Discourse on the Cossacks* (pp. 71–74). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. (Original work published 1632). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Tsar's decree to Hetman Demian Mnohohrshny. (1670/1872). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 9, p. 614). St. Petersburg. (Original document ~1670).
- Veklenko, V. O., Kovaliova, I. F., & Shalobudov, V. M. (2008). Archaeological resolution of the discussion regarding the location of the town of Samar and the Bohoroditska Fortress. In *Pearls of the Cossack Prysamaria: The town of Samar and the Bohoroditska Fortress* (pp. 7–31). Dnipropetrovsk: DNU Publishing.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2018). Archaeological closure of the Cossack Samar of the 16th–17th centuries. In *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine* (Issue 27, pp. 125–134). Kyiv: Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2024). Cossack origins of the Dnieper: *Myths and reality*. *INSULA*, 7, 112–138. <https://insula.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/%D0%92%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>.
- Velichko, S. V. (2020). *Chronicle* [Litopys] (H. Boriak, T. Tairova-Yakovleva, M. Slipchenko, & A. Bovhyria, Eds.). Klio.
- Vladimirsky-Budanov, M. F. (1891). Population of Southwestern Russia from the second half of the 15th century to the Union of Lublin (1569). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII, Vol. II* (pp. 1–210). Kyiv: Korchak-Novytsky Typography.
- Wapowski, B. (1874). *Chronicles of Bernard Wapowski from Radochonice: The final part covering post-Długosz times (1480–1535)* [Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec...] (J. Szujski, Ed.). Kraków: Academy of Arts and Sciences. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/7374/edition/6723/content>.
- Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks* [Istoriya zaporozykh kozakiv]. Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka.
- Yavornytsky, D. I. (1989). *Dnieper thresholds* [Dniproporohy]. Promin.
- Zharkikh, M. I. (2013). *The falsified universal of Bathory – Khmelnytsky* [Sfalshovanyi universal Batoria – Khmelnytskoho] (Web publication). <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>.